

Н. Я. Кошкіна (Мінск, БДУ)

ВАРЫЯТЫЎНЫЯ ФРАЗЕАЛАГІЧНЫЯ НАМІНАЦЫІ Ў БЕЛАРУСКАМОЎНЫМ ДЫСКУРСЕ ПАЧАТКУ ХХ ст.

У артыкуле праводзіцца аналіз варыятыўных фразеаадзінак у сістэме беларускай літаратурнай мовы пачатку ХХ ст. на матэрыяле аўтарытэтнага перыядычнага выдання – газеты “Наша Ніва”. Вылучаюцца дзве варыятыўныя разнавіднасці – варыянтныя і сінанімічныя фразеалагізмы, указваюцца розныя віды фразеалагічных варыянтаў і сінонімаў, прыводзіцца паказальны ілюстратыўны матэрыял. Робяцца высновы адносна характару фразеалагічнай варыянтнасці, якая служыць паказчыкам пэўнага ўзроўню развіцця тагачаснай моўнай сістэмы.

К л ю ч е в ы е с л о в а : фразеалагічная адзінка; варыянтнасць; фразеалагічныя сінонімы; фразеалагічныя варыянты; фразеалагічная норма.

In the article the variable phraseological units in the system of the Belarusian literary language of the beginning of the XX century on the material of an authoritative periodical – the newspaper “Nasha Niva” – are analyzed. There have been found out two variable varieties (variant and synonymous phraseological units), besides different types of phraseological variants and synonyms are specified, the presentation of illustrative material is given. Conclusions are drawn about the nature of phraseological variability, which serves as an indicator of a certain level of development of the language system of that time.

Key words: phraseological unit; variance; phraseological synonyms; phraseological variants; phraseological norm.

Навуковы разгляд фразеалагічнага складу сучаснай беларускай літаратурнай мовы мае трывалую традыцыю ў беларускім мовазнаўстве. Асабліва сці фразем як спецыфічных моўных адзінак (у літаратурнай і дыялектнай мове ў цэлым і ў творчасці канкрэтных паэтаў і пісьменнікаў) грунтоўна і шматаспектна прааналізаваны ў шэрагу прац беларускіх навукоўцаў (Ф. Янкоўскага, А. Аксамітава, М. Даніловіча, Г. Малажай, І. Лепешава, В. Ляшчынскай, М. Аляхновіча, І. Хлусевіч, В. Калючыц, Н. Леўчанка і інш.).

Пры гэтым найменш даследаваным застаецца гістарычны кірунак вывучэння фразеалогіі. У прыватнасці пытанні спецыфікі пачатковага этапу фарміравання фразеалагічнай сістэмы новай беларускай мовы ў XIX – пачатку XX ст., хоць і былі прадметам навуковай увагі [1], усё яшчэ распрацаваны беларускімі фразеолагамі недастаткова поўна. Вывучэнне ж тэндэнцый развіцця фразеалагічнага складу на тым этапе, калі закладваліся нарматыўныя асновы сучаснай беларускай літаратурнай мовы, можна адносіць да адной з найбольш перспектыўных задач беларускай гістарычнай фразеалогіі. Такі аналіз дае магчымасць атрымаць аб’ектыўнае ўяўленне пра вытокі сучаснай фразеалогіі, прасачыць шляхі і заканамернасці яе фарміравання. Асабліва выніковым можа быць даследаванне з’яў варыянтнасці і сінаніміі ў фразеалогіі дадзенага перыяду, які вызначаецца адметнасцю ў плане суадносін паняццяў *варыянтнасць і норма*. У беларускай літаратурнай мове XIX – пачатку XX ст. гэтыя паняцці не проціпастаўляюцца, бо ў варыянтнасці выразна выступаў стан тагачаснага моўнага дынамічнага развіцця [2, с. 14] і “менавіта ў межах варыянтнага поля адбываліся найважнейшыя працэсы, звязаныя з пачатковым перыядам станаўлення і развіцця новай беларускай літаратурнай мовы, з выпрацоўкай функцыянальных стыляў і нацыянальных нормаў” [Там жа, с. 3]. Адпаведна вывучэнне варыянтных фразеалагічных намінацый дазваляе выявіць спецыфічныя адзнакі фразеалагічнай нормы на важным этапе моўна-гістарычнага развіцця. Для беларускай фразеалагічнай навукі такі аналіз пытанняў нормы з гістарычнага пункту погляду мог бы быць каштоўным не толькі ў тэарэтычным, але і ў практычным аспекце, бо аб’ектыўнае ўяўленне аб гісторыі моўнага будаўніцтва “дае магчымасць устанавіць традыцыйныя формы і дапушчальныя межы ўмяшання грамадства ў сістэму мовы і яе функцыянавання” [3, с. 23] і “дазваляе захаваць моўна-культурную пераемнасць у ходзе моўнага ўдасканалення або рэфармавання” [4, с. 26].

У якасці факталагічнай крыніцы ў артыкуле выкарыстоўваўся “Слоўнік мовы “Нашай Нівы” (1906–1915)” (Т. 1–4, Мінск, Тэхналогія), які ўключае

фразеалагічны матэрыял перыяду пачатку XX ст., сістэматызуе разнастайныя тыпы фразеалагічных адзінак і аб'ектыўна адлюстроўвае склад фразеалогіі ў беларускамоўным дыскурсе пачатку XX ст.¹

Навукоўцы адзначаюць, што фразеалагічная варыянтнасць як лінгвістычная праблема мае амаль паўсотгадовую гісторыю [5]. У лінгвістыцы за гэты час сфармулявана шмат азначэнняў паняццяў *варыянтнасць / сінанімія* і *фразеалагічная варыянтнасць / сінанімія* ў прыватнасці. Мы ў сваім даследаванні будзем прытрымлівацца наступных азначэнняў і крытэрыяў адрознення варыянтных і сінанімічных адносін у фразеалогіі, якія падаюцца нам найбольш адпаведнымі спецыфіцы разглядаемага фактычнага матэрыялу. Варыянты і сінонімы ў рамках існуючай лінгвістычнай традыцыі будуць разглядацца “як з’явы адпаведна фонамарфалагічнага і лексіка-семантычнага ўзроўню” [2, с. 24]. У агульнамоўным сэнсе *варыянтамі* будуць лічыцца відазмены адной і той жа адзінкі мовы, “якія захоўваюць тоеснасць марфалага-словаўтваральнай структуры, лексічнага і граматычнага значэння і адрозніваюцца або з фанетычнага боку (вымаўленнем гукаў, складам фанем, месцам націску ці камбінацыяй гэтых адзнак) або словаўтваральнымі афіксамі (суфіксамі, флексіяй)” [6, с. 38], *сінонімамі* – “словы блізкія або тоесныя па сваёй семантыцы, якія абазначаюць адно і тое ж паняцце, але розняцца паміж сабой адценнямі значэння, стылістычнай афарбоўкай, або абедзвюма прыкметамі” [7, с. 9]. Пры размежаванні з’яў варыянтнасці і сінаніміі ў фразеалогіі будзе ўлічвацца, што *фразеалагічныя сінонімы* адрозніваюцца такімі кампанентамі кананатыўнага аспекту значэння, як вобразнасць, інтэнсіўнасць, эматыўная ацэначнасць, а таксама функцыянальна-стылістычнай прыналежнасцю. *Фразеалагічныя варыянты* ў сваю чаргу вызначаюцца тым, што, маючы аднолькавы сэнс, у структурных адносінах яны паказваюць мінімальную розніцу, часам у выглядзе аднаго кампанента [8, с. 161].

Пры выкарыстанні такіх крытэрыяў адабраны намі фактычны матэрыял быў раскласіфікаваны наступным чынам.

Варыянтныя фразеалагізмы прадстаўлены такімі разнавіднасцямі:

1. *Фанетычныя* фразеалагічныя варыянты, якія адрозніваюцца гукавым складам аднаго з кампанентаў: *апусьціць рукі / апушчаць рукі (арушчаць рукі)* – спыніць дзейнасць, прызнаўшы сваю бездапаможнасць: *...нейкі туман пайшоў па гасударстве; неяк, як-бы гніець жыццье, а людзі сьвятлейшыя і рукі апусьцілі* (1910, № 6, с. 99); *Дык ня трэба апушчаць рук і глядзець зусім безнадзейна на сваю і сваёй бацькоўшчыны будучыну* (1914, № 38, с. 1); *Ludzi aruščajuc ruki, ničoha nia robiac, čekajuc dla swajej pracy lepšych dzion I adkladajuc jaje* (1910, № 2, с. 22) [СМНН 1, с. 146]. У прыведзеных прыкладах можна таксама назіраць *графічную* варыянтнасць, выкліканую адрозным графічным афармленнем усёй фраземы.

2. *Словаўтваральныя* варыянты, якія адрозніваюцца адзін ад другога словаўтваральнай структурай аднаго з фразеалагічных кампанентаў: *чуць ногі*

¹ У спасылках слоўнік будзе пазначацца абрэвіятурай СМНН з указаннем тома, адкуль узятая цытата.

валачы / *ćuc-ćuc walaću nohi* – ледзьве ісці, з цяжкасцю перастаўляць ногі: *Ćuc nohi waloće [starec], u nos štos barmoće* (1910, № 16–17, с. 261). *A jon, u abodranych apratkach, zmoreny, halodny, ćuc-ćuc walok swaje nohi* (1910, № 15, с. 238) [СМНН 1, с. 272].

3. *Марфалагічныя* варыянты – гэта разнавіднасці фразеалагізмаў, якія маюць розныя склонавыя, асабовыя, лікавыя і іншыя формы аднаго ці двух кампанентаў: а) *няма за што рук [сваіх] зацяць / ня мае за што рук [сваіх] зацяць* – пра стан галечы: *Эх, наперла лиха Грышку! Рук няма за што зацяць... Хиба вытъем на килишку, – Лягчэй будзе гараваць!* (1908, № 6, с. 6. Якуб Колас. На прадвесні) [СМНН 2, с. 48]; *Яфимка цяжка уздыхае, З бядой ня можэ савладаць, Галодны дзеці, сам ня мае За што и рук сваіх зацяць* (1908, № 12, с. 8. Галубок. Доля мужыка) [СМНН 2, с. 184]; б) *не прысци ў голаву / ў halawu nie prychodzie* – не дадумацца да чаго-н. *Никому и ў голаву не прышло паглядзець, што то были за листки* (1907, № 30, с. 4); *z hodu ў hod što raz dalej i dalej zanosiac jany [piaski] mieščanskije šnury uradžajnaj ziamli, i nikomu ў halawu nie prychodzie baranicca ad hetaj nawalnicy* (1910, № 40, с. 620) [СМНН 1, с. 412]; в) *круціць мазгамі / круціць мазги* – напружана думаць, меркаваць, мазгаваць, стараючыся разгадаць што-н.: *Стаў ён [Пахом] круціць мазгамі, яким бы тут спосабам пазбыцца бяды сваей* (1908, № 20, с. 3); *[Зміцер] Хай круцяць мазги [пакупнікі], ашукацца не дам: «Вось мусяць быць заяц, за зайца прадам!»* (1908, № 21, с. 3) [СМНН 2, с. 423]; г) *лёгкі на язык / лёгак на язык* – здатны на трапныя выказванні, востры на язык; гаваркі, які гаворыць вольна, без запінкі: – *Гэтакі ён сацыяліст, як ты, прымерам, маёй кабыле дзядзька, – адказаў яму [мужыку] Андрэй Падгорны, лёгкі на язык чалавек* (1907, № 30, с. 3). *Праўда, кароль не так лёгак на язык, як бацька* (1914, № 17, с. 2) [СМНН 2, с. 467].

4. *Марфолога-словаўтваральныя* варыянты, у якіх структурныя змены кампанентаў прыводзяць да змен граматычных характарыстык або кампаненты якіх адрозніваюцца і словаўтваральнымі, і граматычнымі паказчыкамі: а) *пайсці рукой / ісці рикој* – ладзіцца, шанаваць, ісці ладам, паспяхова. *Гаспадарка не пайшла рукой: зламаў конь нагу – прадала [Сымоніха] на скуру; ліхо нейкае ўбілося ў карову – дарэзала...* (1910, № 30, с. 458. Казюк Кольшко. Сьмешны доктар); *Wyjšoy [cyhan] z kleci – rakul što Sprawa idzie rikoju* (1910, № 12, с. 198. Albert Paŭłowič. Sprytny cyhan) [СМНН 3, с. 590]; б) *круціць галавой / пакруціць галавой* – думаць (падумаць) над вырашэннем якога-н. пытання, праблемы: *Праўда, есць шмат у Беларусі и глухих кутаў, где гаспадарка идзе саўсім слаба: мужыки там мала круцяць над ёю галавамі* (1908, № 18, с. 2); *Мужыки пакрутили трохи галавой и надумалися [сена-жаці] абсушываць* (1908, № 19, с. 4) [СМНН 1, с. 412]; в) *закруціць галаву / закручываць галоўкі* – прывабіць (прывабліваць) каго-н., выклікаць пачуцце закаханасці да сябе: *Заўседы вясялая, заўседы чырвоная, з вялікімі і пекнымі шэрымі вачамі, яна [Агатка] не аднаму дзяцюку у сяле закруціла галаву* (1914, № 19, с. 2. Міхалка Галка. Любоў Агаткі); *Вось яна [Мар’янка] і пачала закручываць бедным хлопцам галоўкі, ды аж і сэрцы пашчыпліваць* (1912, № 18, с. 2. К. Олехновіч-Чэркас. Сусьветны жаніх) [СМНН 2, с. 105]; г) *волас дыбам / валасы дыбком* – пра адчуванне вялікага страху, жаху: *Волас дыбам, сэрцэ бьецца. Хорт дарогай ўсё нясецца!* (1912,

№ 14, с. 3). *Валасы дыбком у Архіпа становяцца, хочэ ён падняць галаву, пабачыць лепей труну страшную, – цяжка галава, не паднімаецца..* (1913, № 32, с. 3) [СМНН 1, с. 618].

5. *Лексічныя* варыянты, якія адрозніваюцца адным з кампанентаў, пры гэтым захоўваецца рознаўзроўневая тоеснасць і агульнае значэнне фразеалагічных адзінак, а адрозныя кампаненты выступаюць як цалкам узаемамяняльныя: а) *глядзець ваўком / пазіраць воўкам* – таіць злосць на каго-н.; злосна пазіраць: *Папраўдзі тая умова [паміж Японіей і Рассеей] варта акуратнай увагі, бо раней тые гасударствы глядзелі ваўком адзін на аднаго* (1910, № 28, с. 419). *...стаіць на яго [Апанаса] дарозе той самы Анёл, каторы калісь блаславіў іх ды пазірае на яго воўкам* (1908, № 18, с. 4. Л. Н. Толстой. Два браты і золата) [СМНН 1, с. 316]¹; б) *як тианіцу прадаўшы (спаць, хратці) / як пяньку прадаўшы* – вельмі моцна (спаць): *А ўжо сацыяліст спаў, як тианіцу прадаўшы. Ён начаваў у папа* (1907, № 30, с. 4); – *І так выспаўся, як пяньку прадаўшы, вясёла адгукнуўся Архін і пачаў адзявацца* (1913, № 31, с. 3) [СМНН 3, с. 344].

У цэлым здольнасць уступаць у варыянтныя адносіны дэманструюць 34 % фразеалагічных адзінак. Такія даныя атрымаліся пры падліку колькасці варыянтных фразеалагізмаў сярод 100 адвольна адабраных у «Слоўніку мовы “Нашай Нівы”».

Сярод фразеалагізмаў, якія былі аднесеныя да **сінанімічных**, вылучаюцца наступныя разнавіднасці.

1. *Стылістычныя* сінонімы, адрозныя паводле стылістычнай афарбоўкі і сферы выкарыстання: а) *wyprawicca na toj świet / nohi wyciahnuć / Bogu душы аддаць* – памерці: *...i susedniaj wioscy adzin sielanin kuplaje toj spirytus, katory używajecca zamiesta hazy, i, razbawiŭşy wadoj, pradaje zamiesta harelki. Adzin pataŭza ad takoj pryprawu ŭžo wyprawiŭsia na toj swiet* (1910, № 11, с. 181) [СМНН 2, с. 365]; *Kon haspadara A.P. biez pyttannia zabraŭşysia u kamoru, tak abjeŭsia žytniaj muki, što na druhi dzien i nohi wyciahnuŭ* (1910, № 7, с. 116) [СМНН 2, с. 393]; *Во нарэшці ў пятніцу зрана Савасьцей Богу душы атдаў.* [СМНН 1, с. 615].

2. *Семантычныя* сінонімы, якія маюць суадноснае фразеалагічнае значэнне, якое пры гэтым фарміруецца на рознай вобразнай аснове: *мароз прабег (прайшоў, перайшоў) па скуру (па цэлу, па скуру) / мурашкі скачуць па цэле / валасы падымаюцца (волас дыбам)* – пра пачуцце жаху, страху, зведанага кім-н., у выніку чаго чалавек адчувае холад, дрыжкікі, мае ўражанне, што ў яго варушацца валасы на галаве: *Заверне [пьяны] табе такое, што ажно мароз па скуру пяройдзе* (1914, № 11–12, с. 3) [СМНН 2, с. 520]; *Па цэле так проста і скачуць мурашкі!* (1908, № 16, с. 4. И. Л. Сват) [СМНН 2, с. 563]; *У мяне на галаве валасы падымаліся* (1908, № 8, с. 44); *Волас дыбам, сэрцэ бьецца. Хорт дарогай ўсё нясецца! Хорт – ня хорт, чорт – ня чорт* (1912, № 14, с. 3) [СМНН 1, с. 311].

¹ Тут можна назіраць таксама праявы *акцэнтнай* варыянтнасці: *воўкам / ваўком*.

Як відаць з прыведзеных прыкладаў, узаемаадносіны варыятыўных фразеалагічных адзінак у беларускім моўным дыскурсе пачатку XX ст., адлюстраваным на старонках “Нашай Нівы”, у цэлым упісваюцца ў класіфікацыйную схему, распрацаваную сучаснымі фразеолагамі [9, с. 22–27]. Адметнымі выступаюць толькі графічныя варыянты (аформленыя кірыліцай і лацінкай), што тлумачыцца нестабільнасцю графічных нормаў у разглядаемы перыяд. Працэнт фразеалагічных выразаў, ахопленых з’явай варыянтнасці (34 %), таксама выглядае суадносным з зафіксаваным у сучаснай мове, дзе, як указваюць даследчыкі, варыянты маюць 31 % фразеалагізмаў [9, с. 22].

Нават прыведзены невялікі ілюстратыўны фрагмент дэманструе, што фразеалагічная варыятыўнасць у мове пачатку XX ст. “не з’яўляецца наймысльным пераўтварэннем ФА, заснаваным на “асаблівай прыгажосці абгрунтаваных адступленняў ад нормы” (Л. В. Шчэрба)” [10, с. 61], а выступае як натуральная праява тагачаснага стану агульнай моўнай сістэмы. На этапе моўнага фарміравання варыянтнасць і сінанімія ў фразеалагічнай сферы, як і ў мове ўвогуле, служыць сведчаннем пэўнага ўзроўню развіцця, а разнастайнасць фразеалагічных сродкаў выступае ў якасці своеасаблівага назапашвальнага фонду, на базе якога ў далейшым можа выпрацоўвацца фразеалагічная норма.

ЛІТАРАТУРА

1. *Олехнович, Н. Н.* Фразеология белорусского литературного языка XIX – начала XX вв. : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н. Н. Олехнович. – Минск, 1983. – 19 с.
2. Мова “Нашай Нівы” (1906–1915). Варыянтнасць. Сінанімія / пад рэд. д-ра філ. навук, праф. В. П. Лемцюговай. – Мінск : Беларус. навука, 2005. – 303 с.
3. *Семенюк, Н. Н.* Формирование литературных норм и типы кодификационных процессов / Н. Н. Семенюк // *Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка* / под ред. Б. А. Серебrenникова. – М. : Наука, 1970. – С. 23–45.
4. *Гапоненка, І. А.* Спецыфіка нормы беларускай літаратурнай мовы XIX – пачатку XX ст. / І. А. Гапоненка // *Вестн. БДУ. – Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка.* – 2013. – № 3. – С. 25–32.
5. *Федуленкова, Т. Н.* Фразеологическая вариантность как лингвистическая проблема [Электронный ресурс] / Т. Н. Федуленкова // *Вестн. ОГУ.* – 2005. – № 4. – Приложение «Гуманитарные науки». – С. 62–69. – Режим доступа : http://vestnik.osu.ru/2005_4_1/11.pdf. – Дата доступа : 17.02.2021.
6. *Горбачевич, К. С.* Вариантность слова и языковая норма / К. С. Горбачевич. – Ленинград : Наука, 1978. – 240 с.
7. *Евгеньева, А. П.* Проект словаря синонимов / А. П. Евгеньева. – М. : Сов. энцикл., 1964. – 46 с.
8. *Сеидова, Н.* О разграничении синонимии и вариативности в области фразеологических единиц [Электронный ресурс] / Н. Сеидова // *Вісн. Дніпропетровськ. ун-ту ім. Альфреда Нобеля.* – Сер. «Філологічныя науки». – 2015. – № 1 (9). – С. 160–163. – Режим доступа : <https://phil.duan.edu.ua/images/PDF/2015/1/24.pdf>. – Дата доступа : 10.02.2021.

9. *Хлусевіч, І. М.* Варыянтнасць фразеалагізмаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове / І. М. Хлусевіч / пад рэд. праф. І. Я. Лепешава. – Гродна : ГрДУ, 2002. – 100 с.
10. *Аксамітаў, А. С.* Развіццё фразеалагічнага складу мовы і літаратурная норма / А. С. Аксамітаў // Беларус. лінгвістыка. – 1987. – Вып. 31. – С. 61–63.